

IN DIENST VAN DE STAD

Vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800

Women's work in public services in early modern towns in Holland, 1500-1800

This article analyses the influence of professionalization and the broader process of bureaucratization on female labour participation in the public service sector in early modern towns in Holland. Contrary to what is suggested in literature, women could be found in a broad range of public offices and developments in the sector did not lead to the exclusion of women in the course of the early modern period. Women occupied mainly jobs in the lowest ranges of the sector and performed work which was barely affected by professionalization. The strong gender division of labour furthermore prevented the exclusion of women. Instead, specialization and diversification of tasks resulted in a broadening of work opportunities, not only for men, but for women as well.

In haar studie *Working women in Renaissance Germany* over het werk van vrouwen in Duitse steden beschrijft Merry Wiesner hoe vrouwen aanvankelijk nog in verschillende stedelijke ambten te vinden waren. Zij werkten in dienst van de stad als belastingcollectrices, als inspectrices van groente en melk, zoutweegsters, graanmeetsters of poortwachtsters. Net als in Engeland legden vrouwen in Duitsland soms samen met hun echtgenoot een beroepseed af. Er waren ambten die de samenwerking van beide echtgenoten vereisten, in andere gevallen stond het ambt op naam van een man, maar werd het werk feitelijk door zijn echtgenote uitgevoerd. Sommige ambten werden in de vroegmoderne tijd gezien als een vorm van bezit dat kon worden doorgegeven aan de volgende generatie. Hierdoor konden weduwen het ambt van hun overleden echtgenoot soms overnemen, net zoals dat binnen de ambachten gebruikelijk was. Daarnaast waren er vrouwen die een ambt in eigen naam vervulden.¹

Net zoals vrouwen in andere sectoren van de arbeidsmarkt hun positie zouden hebben verloren, zijn vrouwen volgens Wiesner in de loop van de vroegmoderne periode (1500-1800) ook uit ambtelijke functies verdwenen:

1. Merry Wiesner, *Working women in Renaissance Germany* (New Jersey 1986) 75-79, 189; Olwen Hufton, *The prospect before her. A history of women in Western Europe Vol. 1, 1500-1800* (Londen 1997) 236.

One can only wish that particularly the studies of the growth of the official class (*Beamtentum*) in late-eighteenth-century Germany had occasionally considered the reasons why women were categorically excluded from all official positions, as it is clearly not something with a long historical precedent.²

Hoewel ze aanstipt dat hiernaar nog weinig onderzoek is verricht, geeft Wiesner wel een verklaring voor deze uitsluiting van vrouwen van ambten: het werk werd steeds sterker gereguleerd en gecontroleerd en vrouwen werd de toegang ontzegd omdat zij niet beschikten over de vereiste gespecialiseerde opleiding. Een universitaire opleiding werd in toenemende mate verplicht voor hogere ambtenaren, zoals Wiesner constateerde. Deze ambtenaren konden niet langer door echtgenotes worden bijgestaan. Na verloop van tijd werden ook vereisten voor lagere ambtenaren strikter, waardoor ambten als poortwachter en belastingcollecteur niet langer door echtparen werden uitgevoerd, maar alleen voor mannen beschikbaar waren. Mogelijk waren echtgenotes nog wel betrokken bij het eigenlijke werk, maar zij legden niet langer de eed af en werden niet beschouwd als ambtenaar.³ Vrouwelijke taxateurs in dienst van de stad (priseersters of schatsters) waren in Duitsland al eerder van het toneel verdwenen. In de zestiende eeuw werd een uitgebreide kennis van waren en prijzen niet langer voldoende gevonden voor het maken van een boedelinventaris. De toename van formeel juridisch taalgebruik maakte het voor vrouwen steeds moeilijker dit werk uit te voeren. Het waren uiteindelijk de mannelijke taxateurs die in stadsdienst werden aangesteld en daarmee waren de kansen voor vrouwen in dit werk verkeken.⁴

Wiesners conclusies over vrouwen in ambten in Duitse steden staan niet op zichzelf, maar sluiten nauw aan op de conclusies van andere historici. In Alice Clarks *Working life of women in the seventeenth century*, het standaardwerk voor iedereen die zich met vrouwenarbeid tijdens de vroegmoderne tijd bezighoudt, was de invloed van professionalisering op de uitsluiting van vrouwen van de arbeidsmarkt al een belangrijk thema. Met professionalisering verwees Clark naar het proces waarin werkgevers steeds meer eisen gingen stellen aan de opleiding en scholing van hun werknemers. Zij doelde vooral op de publieke sector: werkzaamheden die voor overheden werden uitgeoefend ten behoeve van de algemene gezondheid en ontwikkeling van de bevolking. Clark betoogde dat vrouwen van oudsher belangrijk waren geweest in deze publieke taken, als vroedvrouwen, verpleegsters of onderwijzeressen. Toen er vanaf de zeventiende eeuw steeds vaker gespecialiseerde scholing door

2. Wiesner, *Working women*, 79.

3. Wiesner, *Working women*, 79, 189.

4. Wiesner, *Working women*, 146-147, 190; Merry Wiesner, 'Spinning out capital: Women's work in the early modern economy', in: Renate Bridenthal, Claudia Koonz en Susan Stuard (eds.), *Becoming visible. Women in European history* (Boston 1987) 221-250, speciaal 242.

autoriteiten werd vereist, werd vrouwen in feite de toegang tot deze functies ontzegd.⁵ Ook de conclusies van het onderzoek van Christina Vanja naar vrouwenarbeid in Duitstalige gebieden in de achttiende eeuw sluiten hierop aan. Zij stelde dat vrouwen aanvankelijk wel profiteerden van de uitbreiding van het ambtenarenapparaat, maar dat vrouwen uiteindelijk moeilijker toegang kregen tot ambten door professionalisering, de formulering van kwaliteitseisen en een andere waardering en hiërarchisering van functies.⁶

Historici zijn het erover eens dat vrouwen in één publieke sector zijn blijven werken: de instellingen van sociale zorg. Het werk in deze instellingen bestond uit zogenaamde typische vrouwentaken als koken, schoonmaken, ziekenzorg en kindverzorging. Het stond laag in aanzien, werd slecht betaald en vereiste geen speciale opleiding of grote kapitaalinvestering. Om die reden zouden vrouwen hierin hun positie hebben weten te behouden. Uit andere sectoren van publieke diensten zouden vrouwen in de ons omringende landen zijn verdreven onder invloed van professionalisering.

Clark, Wiesner en Vanja onderzochten vooral de invloed van de professionalisering op de toegang van vrouwen tot ambten. Zij gebruiken het begrip professionalisering daarbij op de eerste plaats in strikte zin: beroepsgroepen die specifieke opleidings- en toegangseisen gaan stellen en mensen uitsluiten die hieraan niet kunnen voldoen. Maar er veranderde wel meer in publieke diensten in de vroegmoderne tijd. Het proces van professionalisering maakt deel uit van het langetermijnproces van bureaucrativering dat vanaf de late middeleeuwen tot in de moderne tijd in West-Europa plaatsvond en daaraan wordt in de literatuur minder expliciet aandacht besteed.⁷ Door bevolkingsgroei, urbanisatie en marktgerichte productie vond er schaalvergroting en specialisering plaats in de publieke sector. Tijdens de vroegmoderne periode deden deze ontwikkelingen zich vooral voor op lokaal niveau, waar stadsbesturen steeds meer publieke faciliteiten organiseerden of coördineerden. Een belangrijk gevolg van de uitbreiding van publieke taken was de toename van ambten. Er ontstond een spectrum aan publieke taken dat werk ople-

5. Alice Clark, *Working life of women in the seventeenth century* (Londen en New York 1992) derde editie, 236-289. Zie ook Amy Louise Erickson, 'Introduction', in: Clark, *Working life*, xxxiii-xxxiv; Deborah Simonton, *A history of European women's work 1700 to present* (Londen en New York 1998) 63.

6. Christina Vanja, 'Auf geheiss der Vögtin. Amtsfrauen in hessischen Hospitalern der Frühen Neuzeit', in: Heide Wunder en Christina Vanja (eds), *Weiber, Menscher, Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft 1500-1800* (Göttingen 1996) 77, 92; Christine Vanja, 'Zwischen Verdrängung und Expansion, Kontrolle und Befreiung, Frauenarbeit im 18. Jahrhundert im deutschsprachigen Raum', *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 79 (1992) 480-482.

7. Vanja bijvoorbeeld noemt ook waardering en hiërarchisering van activiteiten als factoren die leidden tot uitsluiting van vrouwen, maar gaat op deze laatste aspecten verder niet in. Vanja, 'Zwischen verdrängung', 481.

verde voor stadsbewoners en gekenmerkt werd door grote diversiteit: hoge en lage ambten, betaalde functies en onbezoldigde activiteiten, gespecialiseerde taken waarvoor scholing vereist was en functies waarvoor geen opleiding was vereist. Max Weber heeft de uitbreiding van publieke taken gekoppeld aan wat hij bestempelde als een proces van bureaucrativering. De mate van bureaucrativering kon volgens hem gemeten worden aan een aantal kenmerken van een organisatie: formele regels en procedures, vaste, gespecialiseerde ambten, hiërarchische organisatiestructuur, geen eigendomsrecht op het ambt, schriftelijke vastlegging en rationele discipline en controle. Hieraan gekoppeld ontvingen functionarissen een vast salaris, werden zij op basis van deskundigheid aangesteld, werden zij beloond naar rang en stand en vervulden zij het ambt als hoofdberoep.⁸

De bruikbaarheid van Webers kenmerken van bureaucrativering voor de analyse van vroegmoderne functionarissen en publieke ambten is door verschillende historici bekritiseerd. Het is de vraag of een dergelijke teleologische benadering historici veel wijzer maakt over de manier waarop publieke taken in de pre-industriële periode werden georganiseerd. Het ideaaltipe van Weber elimineert immers alle factoren die de publieke sector in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd kenmerkten: onduidelijke scheiding van private en publieke financiën, verkrijging van ambten via coöptatie, verpachting of koop, scholing was zelden vereist en de meeste ambten werden niet beschouwd als hoofdberoep.⁹ Desondanks heeft een aantal bestuurskundigen en historici de bureaucrativeringskenmerken van Weber gebruikt bij onderzoek naar plaatselijk bestuur in de vroegmoderne tijd.¹⁰ Zijn lijst van kenmerken geeft ten eerste handvaten om de uitbreiding van het ambtelijke apparaat en veranderingen in de organisatie ervan te bestuderen. Daarnaast biedt zijn ideaaltipe de mogelijkheid om ontwikkelingen in publieke diensten in steden of regio's met elkaar te vergelijken.

8. Max Weber, *Gezag en bureaucratie* (Rotterdam 1972), geredigeerd en ingeleid door A. van Braam.

9. Zie: Pieter Wagenaar, Otto van der Meij en Manon van der Heijden, 'Corruptie in de Nederlanden, 1400-1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (verder TSEG) 2:4 (2005) 3-21; Marc Boone en Walter Prevenier (eds.), *Public and Private Finances in the late Middle Ages* (Leuven en Apeldoorn 1996); Paul Knevel, *Het Haagse bureau. Zeventiende-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001).

10. A. van Braam, 'Bureaucrativeringgraad van de plaatselijke bestuursorganisatie van Westzaandam ten tijde van de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (verder TvG) 90 (1977) 457-484; J.C.N. Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1980. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noord-Hollandse gemeenten* (Den Haag 1990); F.P. Wagenaar, 'Dat de regering niet en bestaet by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen'. *De Sociëteit van 's Gravenhage (1578-1802)* (Hilversum 1999); Hilde de Ridder-Symoens, 'Jan van Rompaey, Max Weber en Bourgondische ambtenaren', in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens (eds.), *Een rijk gerecht: opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève* (Nijmegen 1998) 323-339.

In dit artikel willen we niet alleen kijken naar professionalisering in strikte zin, beroepsprofessionalisering, maar ook naar het brede proces van bureaucrativering in steden. Professionalisering wordt daarbij opgevat als (mogelijk) onderdeel van het proces van bureaucrativering.¹¹ Onze hoofdvraag is: welke stedelijke ambten vervulden vrouwen in Hollandse steden en welke ontwikkelingen vonden in de aard en omvang van hun taken plaats? We willen nagaan of beroepsmogelijkheden voor vrouwen groeiden als gevolg van de uitbreiding van publieke diensten. Daarnaast willen we weten of veranderingen in de organisatie van publieke diensten, waarvan het ontstaan van professionele beroepsgroepen mogelijk een onderdeel vormde, juist leidden tot de uitsluiting van vrouwen.

Tot nu toe is er bijzonder weinig onderzoek verricht naar het werk van vrouwen vanuit het perspectief van publieke diensten en dat geldt zeker voor Nederland.¹² Vroedvrouwen, die zowel zelfstandig als in stadsdienst werkten, vormen hierop een uitzondering en zijn wel onderzocht.¹³ Hieruit blijkt dat professionalisering de positie van vroedvrouwen in Nederland niet aantastte – anders dan in bijvoorbeeld Engeland of Frankrijk waar medicalisering het monopolie van vrouwen op de reguliere verloskunde doorbrak of in Zuid-Duitse steden waar de verloskunde weliswaar een vrouwentaak bleef, maar waar vroedvrouwen te maken kregen met verlies van status, inkomen en onafhankelijkheid.¹⁴ Hoe zat dat met andere ambten? Met de beantwoording van bovenstaande vragen willen we nagaan of Holland afweek van het patroon in andere West-Europese gebieden of dat zich hier eenzelfde proces van uitsluiting voltrok.

Onze gegevens zijn voornamelijk gebaseerd op stadsrekeningen, ambten- en eedboeken en ambtenlijsten van Leiden, Rotterdam en Gouda. Gegevens waren niet altijd even gemakkelijk te achterhalen. Aanvankelijk registreerde men de namen van stadsdienaren en arbeidslieden in de stadsrekeningen, maar door schaalvergroting en specialisering werden in de loop van de zeventiende eeuw niet langer alle namen afzonderlijk genoteerd. Thesauriers ver-

11. Het onderzoek voor dit artikel maakt deel uit van twee nwo-projecten: 'Vrouwenarbeid in de Noordelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd, ca 1500-1815' van Ariadne Schmidt www.iisg.nl/research/womenswork.php (31 oktober 2007) en het vidi-project 'Civil Services and Urban Communities, the Netherlands 1500-1800' van Manon van der Heijden www.let.leidenuniv.nl/history/csuc (31 oktober 2007).

12. Een uitzondering vormen de ambtenaressen in Delft en Den Haag in het overzicht van vrouwenberoepen in deze steden in de achttiende eeuw van Thera Wijsenbeek. Thera Wijsenbeek, 'Van priseersters tot protituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 173-201, aldaar 191-192.

13. Zie Helena Adelheid van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865* (Wageningen 1992).

14. Voor een bespreking hiervan: Tom Nieuwenhuis, *Vroedmeesters, vroedvrouwen en verloskunde in Amsterdam 1746-1805* (Amsterdam 1995) 81-84; Erickson, 'Introduction', xxxiii-xxxiv; Wiesner, *Working women*, 189.

meldden bijvoorbeeld alleen nog bedragen die zij aan opzichters of gilden betaalden onder de verzamelpost ‘arbeidslieden’, zonder de personen zelf te noemen. Het was daardoor niet altijd mogelijk om te achterhalen hoeveel personen er werkzaam waren bij de publieke werken en voor ons belangrijk: van welke sekse zij waren. In eedboeken werd opgetekend wie de beroepseed had afgelegd – maar uiteraard alleen voor gezworen ambten. In ambtenboeken registreerde het stadsbestuur wie voor bepaalde diensten was aangesteld. In Rotterdam werd een aparte boekhouding voor publieke werken opgezet, zoals in andere steden soms ook het geval was. In de zeventiende en achttiende eeuw werden instructies voor ambtenaren duidelijker omschreven, waardoor we ons een beeld kunnen vormen van de inhoud van het werk. Op bepaalde momenten (in 1749 en 1788) vroegen de Staten van Holland de steden om een overzicht van de in de stad aanwezige ambten. Omdat administraties in loop van de periode veranderden en per stad verschilden, zijn de gegevens niet altijd vergelijkbaar. Maar door de bronnen in combinatie met elkaar te bestuderen was het goed mogelijk een beeld te krijgen van het werk van vrouwen in publieke diensten tussen 1500 en 1800.

Het onderzoek naar publieke diensten is in zekere mate problematisch; er bestaat niet alleen een groot verschil tussen de vroegmoderne en huidige opvattingen over de definitie van publieke taken, maar ook gedurende de vroegmoderne tijd wijzigden opvattingen hierover. We zullen daarom eerst ingaan op de definities van publieke diensten en stedelijke ambten. Vervolgens komen ontwikkelingen in publieke diensten en ambten in de door ons onderzochte steden aan bod. Tenslotte zullen we nagaan of veranderingen in de organisatie en omvang van stedelijke openbare voorzieningen invloed hadden op de werkzaamheden van vrouwen en hun toegang tot de publieke sector.

Publieke diensten en stedelijke ambten: definities

Publieke diensten worden in onze hedendaagse opvatting direct geassocieerd met overheden die dergelijke voorzieningen initiëren, organiseren en financieren. Voor de vroegmoderne tijd is het veel moeilijker om te komen tot een eenduidige definitie van publieke diensten of stedelijke ambten. Wat als publieke taak door overheden wordt opgevat, is namelijk gerelateerd aan de wisselende functies die stedelijke overheden in de loop van de pre-industriële periode hadden.¹⁵

15. Raymond van Uytven, ‘Stedelijke openbare diensten te Leuven tijdens het Ancien Régime’, in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*, 11de Internationaal Colloquium, Spa, 1-4 september 1982, Reeks Historische Uitgaven 8, nr. 65 (1984) 21-43, met name 23.

(13 licentien niet te ontff.) als het zegel. Visbank — x.	<p style="text-align: right;">Den 8. Novemb. 1717. 29</p> <p>Adriana Boeket Weduwe van Cornelis Daegdijck Vergint de Visbank op de Groote Zee Vifch waer allien, in plaetse van Hoge Landlic dese werelt overleden, omme deseloe bank Genevent Jannetje Jans en Joppe vanden Staese mede Vermoten te Bekleeden, en Vifch te verkopen, ten Welken eynde sij Belooft heeft. Daer nae de Ordonnantie op de Voorf. Vifmarkt gemaeckt te regulieren Prefent alle de Keeren Bingenmeesters, den Sece Vanden Soeven de Voorf. Collectie doende.</p>
Erffnamen te mogen bedienen	<p style="text-align: right;">Den 9. Novemb. 1717.</p> <p>Anna Kordiaae, geaccordeert en toegefaen dat sij de Erfftonstseas plaetse Waermede haer Suster Maria Korenaer is gebeeftieent, voor de Selve haere Suster Ginnen dese Stad, sal mogen waerenemen, en bedienen, liebbeude daer toe aen Vanden Vaude Sece, Bingenmeesters, nae bespreu gedaen, en affgeleid, Prefent</p>
Bedijne op des Saeg	<p style="text-align: right;">Den 15. Novemb. 1717.</p> <p>Jannetien Vanden Duden geadmittleert omme de Bedijninge die Maritie Sece dets dese werelt overleden, in plaetse van Sijntje Carels heeft getiad, sij provisie te mogen bedienen, en waer te nemen, lastende mit d'ies, de Maritische hiffen op S Graven hage, ende allen anderen deseu aengaende, de Voorf. Jannetjes, vanden Duden daer mede Vredig te laten gevoeden, Sonder deseloe in eenighe maniere te moelsteren Prefent alle de Keeren Bingenmeesters, den Sece Van Leylinge de Voorf. Collectie doende.</p>
Makelaers ampt te mogen bedienen 3. Jaeren	<p style="text-align: right;">Den 16. Novemb. 1717.</p> <p>Pieter Martinijs Onge alhier s. Ingevolge vande Appointementte gestelt in meergene Van Ekeels requeste aen haer Ho. Groot Altd. gepresenteert geaccordeert en toegefaen, dat sij de Makelaers plaetse van Francois Van Nijdek deutzij van drie eerskomende en agten een Volgende Jaeren vooden seloen</p> <p style="text-align: right;">84</p>

In de vroegmoderne tijd werden lang niet alle publieke diensten door de overheid georganiseerd. Ten eerste werden veel publieke taken lange tijd uitgevoerd door de kerk of door particuliere corporaties, zoals gilden, schutterijen en gebuurten (wijkorganisaties). Kerkelijke en particuliere organisaties hielden zich bijvoorbeeld bezig met militaire bescherming, economische regulering, sociale zorg en bevolkingsregistratie.¹⁶ Ten tweede was het onderscheid tussen publieke, private en kerkelijke initiatieven niet altijd duidelijk. Overheid, burgers én kerkelijke organisaties namen verantwoordelijkheid voor armen- en ziekenzorg; (particuliere) buurtmeesters, schutterijen en gilden opereerden vaak in dienst van het (publieke) stadsbestuur. Publieke ambten werden niet publiekelijk geadverteerd, maar onderling toegewezen, verpacht of soms verkocht. Vooraanstaande burgers vermengden hun publieke taken met religieuze verplichtingen en privébelangen. Private financiën van burgers waren vaak verweven met publieke financiën van de stad.¹⁷

In de loop van de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd kwam hierin verandering. In de termen van Weber ontstond er in de loop van deze periode een meer rationele manier van organiseren, waardoor de band tussen stadsburger en publieke gemeenschap verbroken werd. Die ontwikkeling was tweeledig. Ten eerste kwamen voorzieningen die eerst (mede) door kerkelijke organisaties en particuliere corporaties werden georganiseerd in handen van de overheid. Ten tweede werden ambten steeds meer uitgevoerd volgens de bureaucratische kenmerken van Weber. Deze ontwikkelingen waren bepaald niet lineair en verschilden van stad tot stad. Maar de tendens was bijna overal hetzelfde: stadsbesturen breidden de publieke diensten uit en als gevolg daarvan namen zij steeds meer mensen in dienst om publieke taken uit te voeren.

In dit artikel gebruiken we een brede definitie van publieke diensten en bestuderen we de openbare voorzieningen die de stedelijke overheden orga-

16. Zie hiervoor: P. Blicke, *Kommunalismus: Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform* (München 2000) 99-177; Eberhard Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250-1500. Stadgestalt, Recht, Stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Stuttgart 1988) 131-132, 146-147; J. Kloek en K. Tilmans (eds.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002); Anita Boele, 'Om het gemene orbare'. Referenties aan het algemeen belang door de Hollandse steden en hun landsheer in de late Middeleeuwen (tot 1493) (Ongepubliceerde BA-scriptie Universiteit Leiden 2006).

17. Hollandse stadsbestuurders namen naast hun formele publieke activiteiten als vroedschap, schepen of burgemeester, talloze publieke taken op zich: Manon van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden* (Amsterdam 2006) 196-203; Manon van der Heijden, 'Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek', *NEHA-Bulletin* 14: 2 (1999) 129-166; Marjolein 't Hart en Manon van der Heijden, 'Het geld van de stad. Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden', *TSEG* 3:3 (2006) 3-35, met name 22-25; Pieter Wagenaar en Otto van der Meij, 'Een schout in de fout? Fred Rigg's prismatische model toegepast op de zaak Van Banchen', *TSEG* 2:4 (2005) 22-46, m.n. 26-28.

niseerden en veelal, maar niet per se, financierden. We bekijken daarbij alle sectoren van bestuur die de historicus J.C.N. Raadschelders in zijn onderzoek naar de bestuurlijke ontwikkelingen in de vroegmoderne en de moderne tijd onderscheidt: algemeen bestuur, openbare orde en veiligheid, openbare werken, handel en verkeer, gezondheid- en maatschappelijke zorg, onderwijs en kerk.¹⁸ Met de indeling van Raadschelders komen we direct op een tweede moeilijk te definiëren begrip, dat van ‘ambt’ of ‘overheidsfunctionaris’. In zijn onderzoek sluit hij namelijk aan bij hedendaagse bestuurskundige definities die moeilijk toepasbaar zijn op vroegmoderne concepten van ambten, waarbij de grenzen tussen openbaar en privé veel onduidelijker waren. Volgens de meest strikte definitie vervult een plaatselijke ambtenaar een publieke taak, wordt hij geïnstrueerd door het stadsbestuur en ontvangt hij een regelmatig salaris van de overheid. Aan deze voorwaarden voldeden zeker niet alle personen die in dienst van de stad werkten: ambten werden soms verpacht en hoge ambtenaren kregen vaak alleen een vergoeding voor hun kleding en onkosten. Daarnaast waren er de *geadmitteerde* functionarissen wier salaris niet (of deels) door de stad werd betaald, maar die slechts na toestemming en op instructie van de overheid hun ambt mochten uitoefenen. Werklieden voor openbare werken (zoals straatmakers en straatvegers) en werklieden op markten (zoals kaasdragers, turfdragers en turfstonsters) vormden de grootste groep onder geadmitteerde ambtenaren. Tot slot waren er de functionarissen die bij toerbeurt als vaste leverancier van goederen of diensten werden aangesteld (zoals de stadstimmerman of stadsapotheker).¹⁹ Volgens Raadschelders maakten deze categorieën functionarissen wel onderdeel uit van het plaatselijke bestuur en behield de overheid controle omdat zij het openbare belang dienden, maar zijn zij niet aan te merken als overheidsfunctionarissen.²⁰

De onduidelijke scheidlijnen tussen verschillende ambtenaren zijn in onze optiek juist kenmerkend voor de vroegmoderne periode. In een themanummer over bureaucratisering in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1977) toonde O. Vries dat de definitie van ambtenaar in de vroegmoderne periode heel wat breder was. Men duidde toen iedereen die een ambt bekleedde aan als ‘ambtenaar’.²¹ In ons onderzoek hebben wij de geadmitteerde functionarissen en vaste stadsleveranciers eveneens meegenomen, omdat zij door stadsbesturen wel degelijk als ambtenaren of semiambtenaren werden beschouwd. Niet voor niets werden turfstonsters, zoutmeesters, steendraagsters en bruggenwachtsters als ambtenaren in de ambtenboeken genoteerd.

18. J. C. N. Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis* (Zutphen 1992) 33.

19. *Ibidem*, 16.

20. Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 18 e.v.; Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis*, 16, 33.

21. O. Vries, ‘Geschapen tot ieders nut. Een verkennend onderzoek naar de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het Ancien Régime’, *TvG* 90 (1977) 328-349, aldaar 328.

Als ambtsuitvoerder moesten zij (meestal) een eed afleggen, werd hun werk gereguleerd door de overheid en bepaalden de stadsbestuurders het salaris dat zij ontvingen.²² Ten slotte, alleen door alle ambten en bedieningen in de stadsrekeningen, ambtenboeken, eedboeken en registers van ambtsvergunningen mee te nemen, kunnen we nagaan hoe de uitvoering van publieke voorzieningen zich ontwikkelde en in hoeverre die ontwikkelingen invloed hadden op de toegang van vrouwen tot de publieke sector.

Ontwikkelingen in publieke diensten en stedelijke ambten

Door urbanisatie en bevolkingsgroei veranderden vanaf de late middeleeuwen de aard en omvang van publieke voorzieningen aanzienlijk en kwamen er tal van faciliteiten bij: een juridisch apparaat, brandpreventie, verdere regulering van economische activiteiten, zorg voor armen, zieken en wezen, en onderwijs. De uitbreiding van publieke voorzieningen vond waarschijnlijk in alle steden in de Nederlanden plaats, maar de omvang ervan verschilde uiteraard per stad en per periode en was sterk gerelateerd aan economische groei en de uitbreiding van de stedelijke bevolking. In de Zuidelijke Nederlanden hadden steden eerder stadsrechten en namen stadsbesturen al vanaf de twaalfde en dertiende eeuw initiatieven om de verkoop van graan en brood te reguleren en een rechtssysteem op te zetten.²³ In de Hollandse steden namen de overheden vanaf ongeveer de zestiende eeuw meer publieke taken op zich.²⁴ In steden als Gouda, Rotterdam en Leiden breidden publieke diensten zich ten tijde van de bloeiende Republiek uit. In Gouda bijvoorbeeld, werd in 1501 ongeveer 29 procent van de totale uitgaven besteed aan publieke diensten (zie tabel 1). In 1800 was dat opgelopen tot 83 procent. Fluctuaties in de uitgaven aan deze voorzieningen waren duidelijk gerelateerd aan bevolkingsgroei (zie figuur 1).

Naarmate de bevolking verder groeide, zetten stadsbesturen nieuwe faciliteiten op om burgers van dienst te zijn en om de gevolgen van de groei te kunnen beheersen. In 1613 kwam er in Gouda een pesthuis en een gevangenis. Begin zeventiende eeuw verkreeg het Goudse stadsbestuur het benoemingsrecht van het waagpersoneel. Vanaf 1654 exploiteerde de stad de Bank

22. Oud-stadsarchief Rotterdam (verder oSA Rotterdam), inv.nr. 839.

23. Van Uytven, 'Stedelijke openbare diensten', 21-43; Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 56-60; Walter Prevenier, 'Synthese van het colloquium', in: *Openbaar initiatief*, 719-743; Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 457-483.

24. Zie bijvoorbeeld: Th. Wijsenbeek, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005); Willem Frijhof, Hubert Nusteling en Marijke Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998); Willem Frijhoff en Maarten Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004).

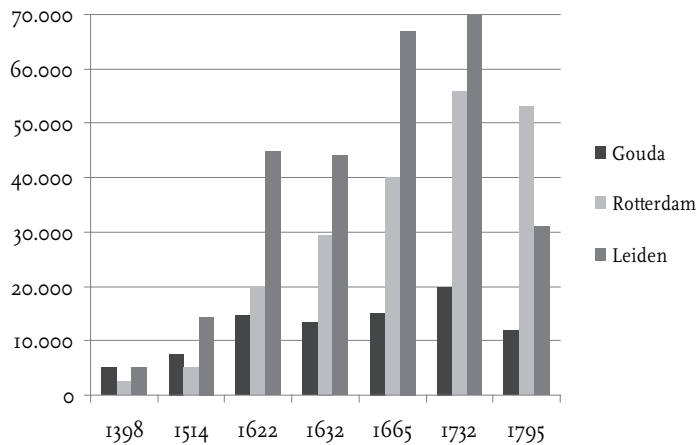
van Lening, waar men tegen inlevering van een onderpand geld kon lenen.²⁵ Door de economische groei in de loop van de zeventiende eeuw zetten Hollandse steden financiële en economische instellingen op en werd het transportnetwerk uitgebreid.²⁶

TABEL 1 *Uitgaven aan publieke voorzieningen volgens de stadsrekeningen van Gouda, 1501-1800*

Gouda	Totaal	Publieke diensten	Publieke diensten in procenten
1501	£ 3.591	£ 1055	29,4
1600	60.536	32.681	53,9
1650	159.938	88.954	55,6
1726	111.303	90.004	85
1800	117.607	97.330	82,75

Bronnen: SAMH, OAG inv.nrs. 1163, 1246, 1297, 1374, 1456.

FIGUUR 1 *Inwonersaantallen Gouda, Rotterdam en Leiden tussen 1398 en 1795*

Bronnen: Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 229-236; P. Lourens en J. Lucassen, *Inwonersaantallen van Nederlandse steden, ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).

Leiden en Rotterdam groeiden veel sneller dan Gouda (figuur 1). In de sleutelstad vestigden zich grote aantallen Zuid-Nederlandse immigranten. Rot-

25. P.H.A.M. Abels, *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 401; C.J. de Lange van Wijngaarden, *Geschiedenis en beschrijving der Stad van Goude* (Gouda 1879) 18; H.A.J. Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet. De ontwikkeling van de Bank van Lening in Nederland. Van Lombard tot Gemeentelijke kredietbank 1260-1940* (Hilversum 1994) 116-117, 290.

26. Van der Heijden, *Geldschietters* 44-46; Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 216-220.

terdam profiteerde sterk van de zwakker wordende positie van Dordrecht en groeide in de zeventiende eeuw uit tot een bloeiende havenstad.²⁷ Door de enorme bevolkingstoename vanaf de zestiende eeuw vond er daar een flinke uitbreiding plaats van sociale en financiële diensten (zie tabel 2); het stadsbestuur stelde weesmeesters en fabriekmeesters aan, er kwamen wissel- en leenbanken, en voor groter wordende administratie kwamen er extra secretarissen. Er waren daarnaast nog talloze lage ambten en bedieningen, maar het zou ondoenlijk zijn om deze lijsten weer te geven.²⁸

Door de uitbreiding van de publieke diensten, groeide ook het aantal ambtelijke functies in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw sterk. Maar naast groei was er ook sprake van specialisatie. Dit is duidelijk te zien bij het medische personeel in dienst van de stad in Rotterdam: in 1556 waren er twee vroedvrouwen en twee chirurgijns, in 1800 bestond het medische personeel uit vroedvrouwen, chirurgijns, doctoren, assistent vroedvrouwen, vroedmeesters, pestmeesters en ledenzetters.²⁹ Door schaalvergroting en specialisatie werden de administraties van de boekhouders uitgebreider en gedetailleerder. Ambtenaren werden zorgvuldig in de ambtenboeken en eedboeken geregistreerd en hun instructies steeds duidelijker omschreven.³⁰

TABEL 2 *Verschijningsdatum hogere ambtenaren in Rotterdam*

<i>Functie</i>	<i>14de eeuw</i>	<i>15de eeuw</i>	<i>16de eeuw</i>	<i>17de eeuw</i>	<i>18de eeuw</i>
Schout	X	X	X	X	X
Baljuw	X	X ¹			
Burgemeesters	X (2)	X (2)	X (3)	X (4)	X (4)
Schepenen (7)	X	X	X	X	X
Vroedschap	X (8)	X (40)	X (16/24/32)	X	X
Stadssecretaris	X	X	X	X	X
Brugmeesters	X (1373) ²	X	X		
Klerken ter secretarie		X	X	X	X
Tweede secretaris		X	X	X	X
Tresoriers		X (4)	X (2)	X	X
Koster		X	X	X	X
Bode(s)		X	X	X	X
Stadsbouwmeester		X	X	X	X

27. Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 149-190.

28. Zie ook: Pieter Wagenaar, 'Haagse bestuurders en ambtenaren', in: Wijzenbeek (ed.), *Den Haag*, 90-120, m.n. 102.

29. J.H. Unger en W. Bezemer (eds.), *De oudste stadsrekeningen van Rotterdam. Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam* III (Rotterdam 1899) 280; oSA Rotterdam, inv.nr. 3335, fol. 222-221.

30. Zie hiervoor: http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.inv?p_q=9960997 (31 oktober 2007) Archievenoverzicht van de Gemeente Rotterdam, Stads Archief Rotterdam, Inleiding op de inventaris van de fabricage (openbare werken); Raadschelders, *Plaatstelijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 188.

<i>Functie</i>	<i>14de eeuw</i>	<i>15de eeuw</i>	<i>16de eeuw</i>	<i>17de eeuw</i>	<i>18de eeuw</i>
Stadsboogmaker		X	X	X	X
Dienaar van het gerecht		X	X	X	X
Gevangebewaarder		X	X	X	X
Nachtwakers		X	X	X	X
Weesmeesters (2)		X (1467)	X	X	X
Twee timmermeesters			X (1507-1545) ³		
Fabriekmeester			X (1533) ⁴	X	X
Tweede fabriekmeester			X (1595)	X	X
Stadsbouwmeester of -architect			X	X	X
Stadsadvocaat			X (1502) ⁵	X	X
Stadspensionaris			X (1508)	X	X
Kamerbewaarder			X (1541)	X	X
Rentmeester			X (1579)	X	X
Secretaris weeskamer			X (1587)	X	X
Tweede kamerbewaarder				X	X
Derde kamerbewaarder				X	X
Derde stadssecretaris				X (1635)	X
Substituut-secretaris				X	X
Klerk H. Geestmeesters				X	X
Commissarissen Wisselbank				X (1635)	X
Commissarissen Leenbank				X (1635)	X
Commissarissen zeegerecht				X	X
Secretaris zeegerecht				X (1604)	X
Postmeester				X (1649)	X
Derde fabriekmeester (cfr. college)				X (1698)	X
H. Geestmeester (klerk)				X (1699)	X
Speciale tresoriers diaconie				X (1639)	X
Passantmeester				X	X
Secretaris vredemakers					X (1708)
Pesthuismeesters					
Totaal	24	65	53-69	79	80

Noten bij tabel 2

1. Vanaf 1495 werden de functies van baljuw en schout door een en dezelfde persoon uitgeoefend. Van der schoor, *Stad in aanwas*, 95.

2. In 1373 was er een eerste vermelding van de brugmeesters tot 1507, daarna werden zij vervangen door twee timmermeesters.

3. Van 1545 één fabrieksmeester. Zie overzicht, p. 369; Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 96.

4. Er zijn fabriekmeesters vanaf 1533, maar zij worden pas zodanig aangeduid in 1545: aantekeningen op de inventaris van de fabriekmeesters van het Gemeente Archief Rotterdam: http://www.archieven.nl/pls/m/zkz.inv?p_q=9960997 (31 oktober 2007). De informatie is gebaseerd op: Unger, *Bronnen voor de Geschiedenis* 1.

5. De stadsadvocaat werd blijkbaar enkel tijdens de zestiende eeuw benoemd, en dan nog onregelmatig. Zo werd er in 1544 geen 'advocaat van der stede' benoemd omdat 'alsoo wij altans geen processen en hebben'.

Bronnen: Unger; Van der Schoor en verscheidene bestanden Oud Stads Archief Rotterdam.

De mate van bureaucrativering tijdens de vroegmoderne tijd kan misschien het beste worden gemeten aan de wijze van aanstelling en beloning. Het ontbreken van eigendomsrecht op het ambt, vaste salariëring naar rang en stand en aanstelling op basis van deskundigheid zijn volgens bestuurskundigen immers essentiële kenmerken van voortschrijdende bureaucrativering.³¹ Voor de discussie hier zijn aanstelling en beloning eveneens interessant, omdat historici de uitstoting van vrouwen relateerden aan het ontstaan van professionele beroepsgroepen. Volgens Raadschelders zette de bureaucrativering in Nederland zich pas echt door na de vroegmoderne tijd, tussen 1890 en 1930.³² Dit beeld verdient enige nuancering; waar schaalvergroting vroeg optrad, werden stedelijke functionarissen ook eerder op basis van deskundigheid aangesteld. Dat gold bijvoorbeeld voor de secretaris, pensionaris en vroedvrouw in Leiden die vanaf de vijftiende en begin zestiende eeuw een vast salaris ontvingen.³³ Daarnaast bestonden er vanaf de zestiende eeuw uitvoerige discoursen over het functioneren en de beloning van ambtenaren waaruit blijkt dat stadsbesturen een vast salaris als voorwaarde zagen voor een 'betere' ambtsinvulling.³⁴

Rond het midden van de achttiende eeuw stonden de aanstelling en beloning van alle stedelijke ambtenaren ter discussie. De Staten van Holland vroegen steden in 1747 en 1749 een lijst te maken van iedereen die door de stad werd aangesteld om inzicht te krijgen in onderhandse begevingen. Directe aanleiding vormden de klachten van Rotterdamse burgers, die pleitten voor een openbare ambtverkoop.³⁵ De inventarisatie resulteerde in de afschaffing van de verpachting van de indirecte belastingen. Na 1750 werkten stedelijke belastinginners volgens vaste instructies en ontvingen zij een regulier salaris.³⁶ Ook andere ambtenaren kregen in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw vaste vergoedingen voor hun diensten in plaats van vergoedingen voor kleding, zoals in de zestiende eeuw, waardoor sommige hoge ambtenaren hun ambt als beroep konden beschouwen.³⁷ Net als in Rotterdam werd de

31. Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 20-21.

32. *Ibidem*, 188-189.

33. Arie van Steensel, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572', *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 9 (2006) 236-238.

34. Zie voor corrupte baljuws: Wagenaar en Van der Meij, 'Een schout in de fout?', 22-46; J.H.W. Unger, *De regeering van Rotterdam 1328-1892. Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam* 1 (Rotterdam 1892) 34.

35. Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 367-370; Unger, *De regeering van Rotterdam*, 23-24. Voor de lijst van 1749 in Den Haag: Wagenaar, 'Haagse bestuurders en ambtenaren', 104-106; in Amsterdam: Maarten Hell, 'Revolte, rust en revolutie 1747-1795', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadsstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 345-351.

36. Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 370.

37. Unger, *De regeering van Rotterdam*.

reglementering in Gouda strenger. Vanaf 1786 bepaalde het stadsbestuur dat ambten gereserveerd werden voor een specifieke groep Gouwenaren: zij die geboren waren in de stad of er gedurende een bepaalde tijd woonden, belasting betaalden en het burgerrecht hadden. Ambten met een salaris van meer dan 600 gulden mochten niet langer naast andere ambten worden vervuld.³⁸ In deze bepalingen werden vrouwen expliciet erkend als functionarissen die zonder hun man een ambt beoefenden.

Er was dus in de loop van de periode 1500-1800 sprake van schaalvergroting, specialisatie en een verandering van de organisatie van het openbare bestuur. In Weberiaanse termen trad er in bepaalde opzichten bureaucratisering op: er werden formele regels en procedures opgesteld, er ontstonden vaste en gespecialiseerde ambten, een hiërarchische organisatiestructuur en schriftelijke vastlegging en de beloning en begeving veranderden. Ook waren er tijdens de vroegmoderne periode wel enige tekenen van professionalisering in de strikte betekenis van het stellen van opleidings- en toegangseisen, maar deze hadden vooral betrekking op hoge ambten. Slechts een kleine groep ambtenaren verwierf een ambt op basis van deskundigheid en scholing. Tot het einde van de achttiende eeuw was er amper een relatie tussen opleiding en ambtsuitoefening; de overheid hield zich niet bezig met de opleiding van haar ambtenaren. De grote uitzondering was de medische sector waarin vroedvrouwen, chirurgijns en doctoren werkzaam waren. In Hollandse steden werd het werk van vroedvrouwen vanaf het einde van de zeventiende eeuw steeds strenger gereguleerd. Er verschenen vroedcolleges voor scholing van vroedvrouwen. Zij moesten een examen afleggen en ervaring opdoen voor zij hun beroep mochten uitoefenen.³⁹

TABEL 3 *Medisch personeel in dienst van de stad Rotterdam, 1557-1800*

Jaar	Vroedvrouwen	Vroedmeesters	Assistent vroedvrouwen	Chirurgijnen	Doctoren	Totaal
1556	2			2	1	5
1644	8			2	1	11
1700	8			3	2	13
1750	5			7	2	14
1800	4	2	5	2	2	15

Bron: OSA inv.nrs. 3156, 3232, 3335; Unger en Bezemer, *De oudste stadsrekeningen*.

38. Genoemde vereisten golden niet voor 'wetenschappen en kunsten', waaronder schoolhoudsters, cathechiseervrouwen en vroedvrouwen. Streekarchief Midden Holland (verder SAMH), Oud Archief Gouda (verder OAG) inv.nr. 76, 16-1-1786, inv.nr. 77, 17-10-1786, inv.nr. 4216, z.d. f.13v-15.

39. Nieuwenhuis, *Vroedmeesters*, 24-28; Van der Borg, *Vroedvrouwen*, 57-60.

Op het eerste gezicht (tabel 3) lijken de gevolgen voor vrouwen groot te zijn geweest: in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw kregen vroedvrouwen concurrentie van vroedmeesters. De betekenis van 'vroedmeester' varieerde: het kon een geneeskundige of chirurgijn zijn die zich specialiseerde in verloskunde, maar vroedmeesters functioneerden ook als (manelijke) vroedvrouw.⁴⁰ In Rotterdam en Amsterdam leidde de komst van de vroedmeesters tot een daling van het aantal stadsvroedvrouwen, maar dat betekent niet dat er een causaal verband bestond.⁴¹ Er kon net zo goed sprake zijn van verdergaande specialisering, want naast de vroedvrouw ontstond de functie van assistent vroedvrouw. De komst van de vroedmeesters betekende evenmin dat vroedvrouwen slechter af waren. In Rotterdam leidde de professionalisering van de medische sector zelfs tot een aanzienlijke verbetering van de beloning van vroedvrouwen. Hun inkomen steeg in de zeventiende en achttiende eeuw harder dan dat van doctoren en chirurgijns en in 1800 werden vroedvrouwen opmerkelijk genoeg beter betaald dan de vroedmeesters en chirurgijns. Rotterdam was daarin niet uniek. Ook in Den Bosch ontvingen stadsvroedvrouwen in de achttiende eeuw soms een hoger salaris (300 gulden) dan de stadsdoctor (275 gulden) en stadschirurgijn (250 gulden).⁴² Stadsvroedvrouwen, die hun inkomsten nog eens aanvulden met inkomsten uit hulp aan betalende klanten, konden van hun inkomsten redelijk leven. Volgens Carin Gaemers konden stadsvroedvrouwen in Gouda in de achttiende eeuw worden gesitueerd in de middenklasse van de burgerij, op het niveau van chirurgijns, betere winkeliers, ambachtslui en schoolmeesters.⁴³ Helena Adelheid van der Borg concludeerde op basis van onderzoek naar vroedvrouwen in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden dat salarissen van vroedvrouwen per stad varieerden, maar dat ze meestal niet veel van die van stadsdoctoren en stadschirurgijns verschilden.⁴⁴ Bovendien leidde professionalisering van het medische beroep niet tot uitsluiting van vrouwen van zelfstandig werk. In Duitse steden bleef de verloskunde wel in vrouwenhanden, maar verloren vroedvrouwen status en hun onafhankelijkheid.⁴⁵ In Engeland en Frankrijk resulteerde de 'verloskundige revolutie' in medicalisering van bevallingen en verloren vroedvrouwen terrein. In Londen

40. Woordenboek der Nederlandse Taal, deel 24 (Leiden 1987) 842-855. Nieuwenhuis, *Vroedmeesters*, 7

41. Het totale aantal vroedvrouwen was groter. Rond 1830 werkten in Amsterdam ongeveer 100 vroedvrouwen, waarvan 18 in stadsdienst. Zie: Nieuwenhuis, *Vroedmeesters* 5, 24.

42. OSA Rotterdam, inv.nr. 3335, fol. 222-225; Van der Borg, *Vroedvrouwen*, 124.

43. Carin Gaemers, 'Stadsvroedvrouwen in Gouda, 1756-1806', *De Schatkamer* 16 (2002) 33-60.

44. Dat het inkomen van stadsvroedvrouwen in Leiden zo laag was, komt volgens Van der Borg doordat het aantal vroedvrouwen groot was vanwege de goede opleidingsmogelijkheden in deze universiteitsstad. Van der Borg, *Vroedvrouwen*, 118-119, 124-125.

45. Wiesner, *Working women*, 188-189

hadden vroedvrouwen praktisch een monopolie op bevallingen, maar dit verloren zij na 1730 toen de verloskunde een steeds belangrijker onderdeel werd van het werkterrein van heelmeesters. Eenzelfde ontwikkeling vond plaats in Parijs. Een belangrijke rol in deze ontwikkelingen vormde de opkomst van kraamklinieken, die als noodzakelijke opleidingsscholen voor vroedvrouwen werden beschouwd. Daar kwamen vroedvrouwen onder toezicht van mannelijke verloskundigen te staan. Anders dan in Engeland en Frankrijk medicaliseerde de verloskunde in Nederland nauwelijks en bleven vroedvrouwen zelfstandig werken.⁴⁶

TABEL 4 Jaartraktementen stadsvroedvrouwen, Gouda, Rotterdam en Leiden in guldens (tenzij anders vermeld)

	1e vroedvrouw (n)	2e vroedvrouw	3e vroedvrouw	4e vroedvrouw	5e vroedvrouw / anders
Gouda 1572	18				
Gouda 1650	98	98	80	60	-
Gouda 1756	98	70	60	50	-
Gouda > 1777	300	250	200	160	-
Rotterdam 1556	28 (1)	12 (1)	-	-	-
Rotterdam 1644	30£ (7)	-	-	-	-
Rotterdam 1750	140 (3)				100
Rotterdam 1800	140 (4)				35 (4) (assistenten)
	<i>Ordinaris vroedvrouwen</i>		<i>Extraordinaris vroedvrouwen</i>		<i>Pestvroedvrouw</i>
Leiden 1547	£ 55 (3)				
Leiden 1650	60(11)		31-33 (3)		200 (1)
Leiden 1749	60 (5)		30 (5)		-

Bronnen: Gaemers, 'Stadsvroedvrouwen'; J.G.W.F. Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Assen 1955) 348; OAG inv.nrs. 1246, 1297; Unger en Bezemer, *De oudste stadsrekeningen*; OSA inv.nrs. 3156, 3232, 3335; SAII, inv.nrs. 7581, 7687; Van Steensel, 'Het personeel', 245.

Slechts een kleine groep ambtenaren kreeg dus te maken met professionalisering in strikte zin. In de medische sector sloten beroepsgroepen zich af door strengere toelatingseisen. In Holland had dit proces echter, in tegenstelling tot het buitenland, geen invloed op de beroepsmogelijkheden van vrouwen. In het navolgende zullen we nagaan in hoeverre het werk van vrouwen in ambten beïnvloed werd door het bredere proces van bureaucratisering.

46. Nieuwenhuis, *Vroedmeesters*, 68, 82; Van der Borg, *Vroedvrouwen*, 145.

Vrouwen in dienst van de stad

Aan (stads-)vroedvrouwen is in de literatuur uitgebreid aandacht besteed. Er is veel minder bekend over het werk van vrouwen in andere publieke diensten. Wanneer we de informatie uit Rotterdamse ambtenboeken en de Goudse ambtenlijsten voor de Staten van Holland bekijken (voor Leiden ontbreken goede gegevens) dan vallen twee zaken op (tabel 5).

TABEL 5 Percentages mannen en vrouwen in (lage) diensten Rotterdam en Gouda

	Mannen	Vrouwen	Totaal
Rotterdam 1680	84	16	89
Rotterdam 1700	81	19	104
Rotterdam 1727	69	31	48
Gouda 1749	75	25	812
Gouda 1788/9	84	16	1639

Bronnen: GAR, OSA inv.nr. 839; SAMH, OAG inv.nr. 440, 444.

Een groot deel van de diensten werd door vrouwen uitgevoerd en er was, althans over de gehele linie, geen sprake van uitstoting van vrouwen. In Rotterdam nam het percentage vrouwen toe: in 1680 werd in Rotterdam ongeveer zestien procent van de lagere ambten vervuld door vrouwen, terwijl hun aandeel in 1727 was gegroeid tot een derde. Die ontwikkeling wordt bevestigd door cijfers uit de stadsrekeningen en registers met besluiten rond ambten.⁴⁷ Voor Gouda zijn veranderingen tussen 1749 en 1788 te meten. De lijst van Goudse functionarissen die in 1788 werden beëdigd is veel langer omdat men een veel bredere definitie hanteerde. Men noteerde bijvoorbeeld ook instellingspersoneel en allerhande vrije beroepen die in 1749 niet werden vermeld, maar die toen al wel bestonden.⁴⁸ We zien dat het aandeel vrouwen daalt naar zestien procent. Dat lijkt een aanzienlijke afname ten opzichte van 1749, toen vrouwen een kwart van het totaal uitmaakten. Maar de afname is relatief en wordt veroorzaakt door de toename van de talrijke mannelijke brandwachten, wijkmeesters en jagers (die in 1749 niet werden geregistreerd) en het grote aantal mannen in de transportsector.

De vraag is nu in welke sectoren vrouwen werkten en of zij van bepaalde overheidsfuncties werden uitgesloten. Uit onderzoek in Duitsland en Enge-

47. OSA Rotterdam, inv.nr. 839, 1 mei 1680 – 30 april 1727; inv.nr. 807, 1693-1717; inv.nr. 808, 1716-1730.

48. De gildeleden en admissianten die in deze lijst voorkwamen, ontbraken in de andere door ons bestudeerde bronnen en zijn met het oog op de vergelijkbaarheid hier buiten beschouwing gelaten.

land bleek dat vrouwen vooral werkzaam waren in verzorgende beroepen.⁴⁹ De Hollandse stadsrekeningen en ambt- en eedboeken laten echter zien dat vrouwen in de vroegmoderne tijd werkzaam waren in bijna alle sectoren van bestuurlijke activiteit: algemeen bestuur, openbare orde en veiligheid, openbare werken, handel en verkeer, gezondheids- en maatschappelijke zorg, onderwijs en kerk.⁵⁰ We zullen hier eerst een beeld schetsen van het werk van vrouwen in deze sectoren om vervolgens in de volgende paragrafen verder in te gaan op toegang van vrouwen tot stedelijke ambten en hun status in vergelijking met mannen.

In bepaalde sectoren was de toegang van vrouwen per definitie beperkt. Dat gold in de eerste plaats voor bestuurstaken en zogenaamde burgerambten (onbezoldigd werk van burgers uit plicht ten opzichte van de gemeenschap). Vrouwen waren niet helemaal uitgesloten van bestuurstaken of justitiële en financiële ambten.⁵¹ Incidenteel waren vrouwen betrokken bij de inning van belastingen of tolleren. Zo nam Maria Jacobs Koele in Gouda de pacht van tolheffing in 1713 van haar overleden echtgenoot over en gaf zij zelf later het ambt weer aan haar dochter door. Het private karakter van dit soort ambten leidde ertoe dat achtergebleven weduwen verantwoordelijk werden gesteld voor de financiële afwikkeling en soms namen zij het ambt ook over.⁵² Typische burgerambten binnen de sector openbare orde en veiligheid, als de nachtwacht, schutterij en brandweerplicht, waren eveneens voorbehouden aan mannen. De vrouwelijke equivalenten van de typisch (mannelijke) burgerambten waren de regentessen die optraden als bestuurders van een gevangenis. Vrouwen werkten ook in gevangenissen als cipierster en een enkele keer als naaister. De belastinginsters, cipiersters en regentessen vormden de

49. Wiesner, *Working women* 37-38; Christina Vanja, 'Amtsfrauen in Hospitälern des Mittelalters und der Frühen Neuzeit', in: Bea Lundt, *Vergessene Frauen an der Ruhr. Von Herscherinnen und Hörigen, Hausfrauen und Hexen, 800-1800* (Köln 1992) 195-209; Marjorie Keniston McIntosh, *Working women in English society, 1300-1620* (Cambridge 2005) 45-46, 115-116.

50. Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis*, 33. Het navolgende overzicht van de werkzaamheden van vrouwen in publieke diensten is gebaseerd op: Gouda: SAMH, OAG, inv.nrs. OAG 195-219 en 274-278; 440, 444, 1163, 1246, 1297, 1374, 1444, 1456, 5038. Rotterdam: Unger, *Bronnen*; Unger en Bezemer, *De oudste stadsrekeningen*; OSA Rotterdam, inv.nrs. 807, 808, 839, 851, 3156; 3232, 3335, Lijst van ampten en beneficiën dependende van 't College van de Vroedschap; Leiden: (Regionaal Archief Leiden (verder RAL), Stadsarchief II (verder SAII) inv.nrs. 934, 961, 968, 970-973, 996-998, 1008-1010.

51. Een mooie uitzondering is de vrouwelijke burgermeester van Namen, die haar echtgenoot van 1734 tot 1748 opvolgde. Haar benoeming kwam waarschijnlijk voort uit haar financiële steun aan de stad: R. Boumans, 'De ambtenaren. Wethouders en stedelijke functionarissen in de 16e, 17e en 18e eeuw', in: J.L. Broekx, *Flandria Nostra. Ons land en ons volk, zijn standen en beroepen door de tijden heen* (Antwerpen 1960) deel 5, 395-424, m.n. 410-411.

52. SAMH, OAG inv.nrs. 203, 27-12-1713, 205, 23-12-1734, 210, 5-1-1756; Zie bijv. RAL, SAII inv. nr. 53, 28-8-1620; inv.nr. 55, 11-11-1623.

uitzonderingen binnen de sector; over het algemeen boden openbare orde en veiligheid weinig werk voor vrouwen.

Het lag voor de hand dat vrouwen zelden werkzaam waren in burgerambten of bestuurstaken, maar op andere minder voor de hand liggende terreinen vonden zij wel degelijk werk. Het algemene beeld dat vrouwen vooral in verzorgende beroepen en het liefst binnenshuis hun inkomen verwierven, ging niet op voor hun ambtelijke werkzaamheden. Vrouwen waren opmerkelijk actief bij de aanleg en het onderhoud van publieke werken, taken die buitenshuis plaatsvonden onder fysiek zware omstandigheden.⁵³ Er waren steenzetsters en stenendraagsters, tegeldraagsters, leidraagsters, pannendraagsters en -zetsters, straatmaaksters en grafmaaksters te vinden onder de geadmitteerde functionarissen. Het vervaardigen van steen (zetten, bakken, schoonmaken) lag in Rotterdam in de loop van de zeventiende eeuw zelfs geheel in vrouwenhanden. Mannen traden dan op als keurmeesters die de productie controleerden.⁵⁴ Leveranciers van tegels, pannen, stenen, klinkers, ijzerwerk, zand, bezems, kaarsen, matten, touwwerk, matten en biezen zijn volgens de hedendaagse definitie weliswaar geen ambtenaren, maar droegen zeker bij aan de openbare werken in de stad. In 1644 ging in Rotterdam minstens 60 procent van het arbeidsloon voor ijzerwerk naar vrouwen.⁵⁵ Ten slotte functioneerden vrouwen in alle steden als toezichhouders van publieke eigendommen, als portierster, wachthoudster in het stadhuis, kamerbewaarder of de oppasster van de boterwaag. Vrouwen waren niet dominant in de sector van publieke werken, maar ook zeker niet te verwaarlozen.

De sector handel en verkeer was veel belangrijker voor vrouwen. Er werkten niet alleen meer vrouwen in deze sector, ook werkten vrouwen in meer verscheidene functies. In 1700 bijvoorbeeld werd volgens het Rotterdamse ambtenboek 75 procent van de vrouwen aangesteld wegens handelsactiviteiten in de haven of op markten.⁵⁶ De toename van gespecialiseerde markten in Holland resulteerde in de groei van toezichhouders, marktlieden en losse arbeidslieden – werkzaamheden die door Hollandse steden in ambten- en bedienboeken werden geregistreerd.⁵⁷ Vrouwen waren werkzaam (in grote aantallen) in: visbankverhuur, (minder frequent) handel in groenten en fruit, het dragen en afslaan van vis, het kruien van groenten, kool en knollen, het

53. Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis*, 20.

54. Deze verdeling tussen mannen en vrouwen bleek zowel uit de stadsrekeningen als de ambtenboeken, in de zeventiende en achttiende eeuw werden er alleen vrouwen aangesteld voor de productie van steen: Unger en Bezemer, *De oudste stadsrekeningen*, 285-225; inv.nr. 807-808, 839.

55. Unger en Bezemer, *De oudste stadsrekeningen*, 280-230.

56. oSA Rotterdam, inv.nr. 839, 1700.

57. Tegenwoordig beschouwt men marktlieden niets als stedelijke functionarissen, evenmin als de gildezusters, die in ambtenlijsten worden vermeld, maar die hier buiten beschouwing blijven.

slepen van handelswaar en (incidenteel) het houwen van vlees – werkzaamheden die onder strikt toezicht van het stadsbestuur stonden. Een deel van het werk werd naast mannelijke collega's uitgevoerd, zoals het toezicht op de kwaliteit en de controle over geproduceerde of verhandelde goederen. Naast de mannelijke waagmeester werkte altijd een aantal vrouwelijke schiksters in de Goudse waag. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de Rotterdamse Kaat Mossel, de keurvrouw van mosselen die in 1748 landelijke bekendheid verwierf door haar felle voorkeur voor Oranje.⁵⁸ Vrouwen werden ook aangesteld voor de zorg voor de vismarkt en het tonnen, vullen of tellen van turf. Mannen zorgden vooral voor het transport van de turf door de stad. De controle op deze werkzaamheden werd strikter naarmate de handel in turf in de zeventiende en achttiende eeuw groeide.

Er was hier duidelijk sprake van specialisatie; waar mannen vooral profijt hadden bij de groeiende transportsector, konden vrouwen inspringen op de groeiende vraag naar krachten die turf tonden. Al stond hun aantal in geen verhouding tot het enorme leger aan mannelijke schippers, incidenteel stelden stadsbesturen vrouwen aan voor transportwerkzaamheden. Het ging dan om brugophaalsters, een commissaris van de schippers, een brievenbezorger of enkele huurkoetsiersters. Sommige vrouwen namen het ambt van hun overleden echtgenoot over, zoals de Leidse Aeltgen Henricx die voor zichzelf en haar vijf kinderen de kost verdiende als bode op Antwerpen, waar zij zelf samen met collega's uit andere steden naartoe reisde.⁵⁹

Hoe zat het met de sectoren die in de literatuur beschreven worden als typisch vrouwelijke werkzaamheden: de gezondheidszorg en (in beperktere mate) het onderwijs? Onmiskenbaar speelden vrouwen een belangrijke rol in de medische zorg. Volgens de Rotterdamse stadsrekeningen van 1644 werden er wedden en arbeidsloon aan 26 vrouwen uitbetaald waarvan 31 procent de medische sector betrof. De institutionalisering van de sociale zorg, de differentiatie van zorg voor verschillende categorieën hulpbehoevenden (zoals zieken, wezen, ouderen, leprozen, pestlijders) en de centralisering van de organisatie onder toezicht van de stedelijke overheid resulteerde onmiskenbaar in een toename van vrouwen in publieke diensten. Het personeelsbestand in de nieuwe instellingen (ziekenhuizen, weeshuizen, pesthuizen, dolhuizen) breidde uit en een belangrijk, welomschreven deel van het werk werd uitgevoerd door vrouwen die als binnenmoeders, zaalmoeders, dienst-

58. R.M. Dekker, 'Kaat Mossel: de verpersoonlijking van de Oranjeliefde', in: H. Beliën, D. van der Horst en G.J. van Setten (eds.), *Nederlanders van het eerste uur: het ontstaan van modern Nederland 1780-1830* (Amsterdam 1996) 41-48.

59. SAMH, OAG inv.nr. 194a, nr.23, z.d. (ca. 1630); GiA inv.nr. 48 (1688/89); OSA Rotterdam, inv.nr. 808, 29-9-1729, p. 497; RAL, SAI, inv.nr.57, 4-10-1629.

boden en naaisters werden aangesteld.⁶⁰ Deze lagere ambten vielen meestal niet direct onder het toezicht van het stadsbestuur. Dat gold wel voor de regentessen, die vanaf de zeventiende eeuw in toenemende mate werden aangesteld in colleges. Het betrof bijna het enige terrein waarop Nederlandse vrouwen in de vroegmoderne tijd bestuurlijke posities hadden en ze genoten er bekendheid mee in het buitenland.⁶¹ Vrouwen profiteerden niet alleen van de meer beroepsmatige uitvoering van de zorg, maar ook van de differentiatie die plaatsvond in het onderwijs, waar zij werkten als schoolvrouwen (naast schoolmeesters), als houdsters van kleine kinderscholen en kostscholen en als bewaarvrouwen. In verhouding tot mannen bleef hun aandeel groot: rond 1800 registreerde het Goudse schoolmeestersgilde jaarlijks gemiddeld acht schoolmeesters, tien schoolvrouwen en twaalf bewaarvrouwen.⁶²

Het laatste terrein betrof kerkelijke faciliteiten, want de publieke taken van de gereformeerde kerk waren in de vroegmoderne periode nauw verbonden met het plaatselijke bestuur. Vroedschappen of burgemeesters waren bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de betaling van salarissen aan predikanten en hadden het benoemingsrecht voor een aantal kerkelijke functies, waarin soms ook vrouwen werden aangesteld.⁶³ Stoelenzetsters in de kerk waren opvallend genoeg in Rotterdam en Gouda altijd vrouwen. In Rotterdam bijvoorbeeld verdienden in 1749 veertien ‘stoelvrouwen’ de kost met het plaatsen van vaste stoelen en de verhuur van losse stoelen. De losse stoelen bekostigden zij, evenals de bijbehorende stoven zelf.⁶⁴ Naast stoelen- en stovenzetsters werd er een kosteres gevonden en een bidster, die werkte als nodigster ter begrafenis. Tot slot werkten vrouwen als oppasters en schoonmaaksters van de kerk en de bibliotheek en zorgden zij voor de kandelaars.

Over het algemeen werden de kansen voor vrouwen binnen stedelijke ambten in de loop van de vroegmoderne tijd dus niet kleiner, eerder groter. Uit de vergelijking van de Rotterdamse stadsrekeningen tussen 1566 en 1800 blijkt dat vrouwen in toenemende mate in veel gedifferentieerdere taken hun diensten verlenen aan de stad. In 1566 waren zij vooral werkzaam in de medische sector en als producenten van kaarsen, matten of bezems voor overheidsgebouwen; in de zeventiende en achttiende eeuw verrichtten vrouwen een heel scala van werkzaamheden voor de stad: als lampenvulsters, brugophaalsters, naaisters van allerlei textiel, schoonmaaksters van de overheidsgebouwen en

60. Ariadne Schmidt, ‘Werken voor wezen. Vrouwen, mannen en de verdeling van werk in weeshuizen in de vroegmoderne tijd’, *TvG* 120 (2006) 164-179.

61. Els Kloek, ‘De geschiedenis van een stereotype. De bazigheid, ondernemingszin en zindelijkheid van vrouwen in Holland (1500-1800)’, *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 5-25, 15.

62. SAMH, GiA 115 (1795-1804).

63. Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis*, 34.

64. OSA Rotterdam, inv.,nr. 851.

*Turfjonsters aan 't werk. Waterverftekening door W.P. van Geldorp, 1864
(Collectie Gemeentearchief Rotterdam).*

tal van andere taken. Die toegenomen differentiatie was onderdeel van de toename van het aantal faciliteiten en taken dat vanuit het stadsbestuur werd georganiseerd en gefinancierd. Het waren taken die voordien niet of op kleine schaal bestonden, die ongereguleerd waren of niet eerder door de overheid werden georganiseerd.

Eenzelfde ontwikkeling is te zien in Gouda tussen 1749 en 1788. Hieruit blijkt namelijk dat mannen inderdaad veel werk vonden in de groeiende transportsector en door het groeiende aantal brandwachten, wijkmeester en jagers, maar dat vrouwen profiteerden op andere terreinen. We constateerden al dat dit vooral functies in de handel en bij de markten betrof. Ook in andere opzichten verloren vrouwen geen terrein, want slechts drie door vrouwen uitgevoerde beroepen bleken in 1788 te zijn verdwenen (turfpлетsters, schoonmaakster van het waterpoortje en oppasser van de wijkmeester). In plaats daarvan noteerde het register van 1788 een vrouwelijke oppasser van de fruitmarkt. Alleen het keuren van de mosselen en garnaal en het afslaan van vis was van vrouwen- in mannenhanden overgegaan.⁶⁵ De stedelijke groei betekende dus niet alleen dat het aanbod van werk voor vrouwen toenam en gedifferentieerder werd, maar dat die ontwikkeling gepaard ging met een verdergaand onderscheid tussen mannen- en vrouwenberoepen.

Toegang tot het werk

De vraag is in hoeverre de veranderende organisatie en uitvoering van publieke diensten gevolgen heeft gehad voor de toegang van vrouwen tot stedelijke ambten. In tegenstelling tot mannen werkten vrouwen zelden onbezoldigd voor de stad omdat zij beperkt toegang hadden tot bestuurstaken en burgerambten. Voor deze burgerambten golden dezelfde criteria als voor het politieke bestuur: goede afkomst, financiële welstand en beschikbare vrije tijd.⁶⁶ In de regel konden alleen mannelijke burgers op deze functies aanspraak maken. Algemeen geaccepteerde seksnormen verhinderden vrouwen de toegang tot dit werk – ‘het wijste komt altijd toe te gebieden’ schreef Hugo de Groot ter verklaring van de ‘aangeboren opperheid’ van mannen over vrouwen.⁶⁷ De professionalisering van de bestuurlijke en juridische ambten in de late achttiende eeuw had dus geen invloed op de positie van vrouwen: ook eerder waren zij al van deze beroepen uitgesloten.

65. SAMH, OAG 440 en 444.

66. Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 115-119.

67. Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid. Met te Lund teruggevonden verbeteringen, aanvullingen en opmerkingen van den schrijver en met verwijzingen naar zijn andere geschriften uitgegeven en van aantekeningen en bijlagen voorzien door F. Dövring (Lund)*, H.F.W.D. Fischer (Leiden) E.M. Meijers (Leiden) (Leiden 1952) II.

In de praktijk was de toegang van vrouwen wel groter dan op het eerste gezicht lijkt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de algemene vereiste van het burgerschap. Het burgerschap, dat men verwierf bij geboorte, door een huwelijk of door betaling, bracht plichten met zich mee, maar bood ook privileges. Zo konden burgers aanspraak maken op armenzorg en lid worden van gilden. Het burgerschap was een algemene voorwaarde voor de uitoefening van een publieke dienst. Maar deze regel bleek opmerkelijk genoeg voor vrouwen tot ver in de negentiende eeuw niet altijd op te gaan. Mannelijke klapwakers die 's nachts de wacht hielden in de stad, zakkendragers en kalkmeters waren doorgaans burger van de stad op het moment dat zij hun ambtseed aflegden, maar bij Rotterdamse vrouwelijke turftonsters, brugwachtsters en steenzetters was dat niet het geval.⁶⁸ Er zijn geen officiële stukken te vinden waarin stadsbestuurders onderscheid maakten tussen vrouwen en mannen ten aanzien van de eis van burgerschap, maar het is opvallend dat mannen zelden géén burger waren, terwijl bij vrouwen het omgekeerde het geval was. Dat betrof ook de lagere functies, want de zojuist genoemde taken van mannen en vrouwen betroffen soortgelijke lagere diensten. Mogelijk veranderde dit met de toenemende bureaucrativering. Volgens het Goudse reglement op ambten uit 1786 was het burgerschap in elk geval voor vrouwen wel verplicht.⁶⁹

Betekende toegenomen bureaucrativering ook dat vrouwen minder goed gebruik konden maken van patronage en familienetwerken bij het verwerven van een ambt? Het onderzoek van Vanja naar de Duitse steden wijst uit dat bureaucrativering in de achttiende eeuw de voordelen van netwerkrelaties doorkruiste. Door veranderde arbeidsverhoudingen, striktere kwaliteitsvereisten en strengere reglementering waren vrouwen in minder mate in staat om ambten via familienetwerken over te nemen. Dat gold niet zozeer voor de zorginstellingen, waarin het juist gebruikelijk werd om naast een man een vrouw aan te stellen.⁷⁰ In ons materiaal vonden wij geen aanwijzingen dat dergelijke bureaucrativeringstendensen leidden tot de uitsluiting van vrouwen. Gedurende de hele achttiende eeuw werden weduwen aangesteld in plaats van hun overleden echtgenoten. In tegenstelling tot mannen was het voor vrouwen mogelijk om via het huwelijk toegang te krijgen tot een ambt. Sommige ambten werden in naam door de echtgenoot uitgevoerd, maar vereisten in de praktijk de samenwerking van een echtpaar. Stadsbesturen eisten soms dat beide echtelieden de eed aflegden, omdat echtparen

68. osa Rotterdam, inv.nr. 808; inv.nr. 878, ca. 1750.

69. SAMH, OAG inv.nr. 76 16-1-1786; inv.nr. 4216. Ook elders behoorde toegang tot ambten tot de rechten die aan het burgerschap waren verbonden. Vgl. Myriam Everard en Mieke Aerts, 'De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip' in: Joost Kloek en Karin Tilmans (eds.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 173-229, aldaar 179.

70. Vanja, 'Zwischen Verdrängung', 477-480, 482.

het werk gezamenlijk uitvoerden en verantwoordelijkheid droegen.⁷¹ Soms bleven vrouwen onzichtbaar in stedelijke administraties, maar werden zij wel geacht hun man bij te staan. Het cipersambt bijvoorbeeld werd in naam door mannen uitgevoerd, maar in de praktijk was de samenwerking van een echtpaar vereist. Het was niet ongebruikelijk dat vrouwen de functie van hun man bleven vervullen nadat hij was overleden. Er gold een min of meer ongeschreven weduwenrecht, want in Leiden lag het ciperschap verschillende malen lange tijd achtereenvolgens in handen van weduwen (1601-1606, 1612-1622, 1698-1727, 1748-1764).⁷² Ook stadsdiensten als conciërge, grafmaker, stadsapotheker of koetsier werden door weduwen voortgezet. Families konden bepaalde publieke taken vaak decennialang uitoefenen, doordat weduwen en hun kinderen het werk van hun echtgenoten wisten voor te zetten.⁷³ Zo nam de Leidse Geertruijt van der Werff het ambt in 1653 over van haar man Claes van Tol en behield haar familie de functie meer dan veertig jaar en beëindigde de Goudse Crijntje Dircks toen zij omstreeks 1623 het ambt van conciërge neerlegde, een ‘familiecarrière’ van zelfs 67 jaar.⁷⁴

Er bestond ten slotte nog een laatste mogelijkheid voor vrouwen om in dienst van de stad geld te verdienen: als zogenaamde noodhulp. De noodhulp fungeerde als vervanger en voerde tegen een kleine vergoeding de werkzaamheden uit in geval van ziekte of ongelegenheid. Voor priestersters (vrouwelijke taxateurs die de waarde van huisraad en kleding vaststelden, bijvoorbeeld na een faillissement of om de grootte van een erfenis te bepalen), vroedvrouwen en sommige markt vrouwen kon de noodhulpfunctie een opstap naar een vaste betrekking zijn.⁷⁵ Het noodhulpsysteem lag sterk verankerd in de ambtelijke organisatorische structuur van de vroegmoderne tijd en institutionaliseerde soms na verloop van tijd. De vervanging was blijkbaar zo aantrekkelijk dat in 1752 maar 37 van de 120 beëdigde Rotterdamse turfstonsters hun dienst daadwerkelijk vervulden.⁷⁶ Rond 1700 was het in Rotterdam gebruikelijk dat inbrengrsters, die de te belenen onderpanden van particulieren naar de Bank van Lening brachten, hun post voor veertig gulden per jaar aan derden verhuurden. Ook in Gouda, waar noodhulpen meer verdienden dan reguliere inbrengrsters, waren deze regelingen gemeengoed. Het stadsbestuur was hiermee niet altijd gelukkig. In 1675 verboden de stadsbestuurders turfstonsters om als noodhulp

71. Vgl. Wiesner, *Working women*, 75-79, 189; Hufton, *The prospect before her*, 236.

72. RAL, SAII, inv.nrs. 985, f. 3II, 924, 4-I-1601, 926, 16-6-1614, 54, 2-12-1621, 973, 31-12-1727, 9-1-1748, 2-2-1764.

73. Bijvoorbeeld: OSA Rotterdam, inv.nr. 808, 5-2-1717, fol. 10; 7-5-1729, fol. 475; 30-9-1729, fol. 498.

74. RAL,SAII inv.nr. 971, 8-5-1653; GAL, OAG inv.nr. 197, 20-1-1623.

75. Bijvoorbeeld: RAL, SAII inv.nr. 59, 9-II-1634; inv.nr. 69, 17-2-1650.

76. Nelleke Manneke, ‘Vrouwenarbeid in de haven’, *Rotterdams Jaarboekje* (2002) 202-211, m.n. 205-207; P. van Balen, ‘De stad Gouda en de verveningen in haar omgeving’ *Die Goude* (Gouda 1947) 49.

van elkaar te werken omdat zij daarmee het toerbeurtensysteem frustrerden.⁷⁷ Een belangrijker bezwaar was dat de noodhulpen vaak oudere vrouwen waren die minder werk konden verzetten dan de oorspronkelijk aangestelde tonsters. Rond de helft van de achttiende eeuw klaagde de Rotterdamse keurmeester van turf dan ook over het tekort aan arbeidskrachten en in de decennia daarna stelde het stadsbestuur bij vacatures inderdaad vooral jonge gezonde vrouwen aan. Zoals eerder bleek, ging dit beleid samen met grotere controle vanuit de overheid, want in de negentiende eeuw werd het vervangingsstelsel helemaal afgeschaft. Dit betekende dat vooral oudere en zieke vrouwen toegang tot deze functies verloren.⁷⁸ Ook in Gouda hield de stad de aanstellingen steeds meer in eigen hand: in de ambtenlijst van 1749 werden nog talloze noodhulpen vermeld maar in de lijst van 1788 waren ze verdwenen.⁷⁹

De status van vrouwen in stadsdienst

Vrouwen waren tijdens de gehele vroegmoderne tijd werkzaam in een groot spectrum van publieke diensten, maar hun werk betrof vooral de lagere ambten en diensten. Zij hadden nauwelijks toegang tot bestuurstaken of de meer prestigieuze burgerambten. Het is echter belangrijk te constateren dat de meeste mannen net zo goed vooral werk vonden in de lagere ambten en diensten, terwijl slechts een kleine toplaag het schopte tot officier, rector of secretaris van de stad. Vrouwen vonden vooral werk in uitvoerende beroepen als turf-tonsters, steenzetsters, wegers van groenten en fruit, stoelenzetsters, inbrengsters; beroepen met een geringe status in vergelijking tot die van hoge bestuursambten. Hun beloning kwam met deze status overeen. Hun functie was weliswaar ingesteld door de overheid en de stadsbestuurders bepaalden hun salaris, maar het geld ontvingen sommigen grotendeels van de opdrachtgevers: pottenbakkers, veerlieden en schippers. In Gouda werkten de turf-tonsters vooral voor de pijpenfabricage en de pottenbakkerij, terwijl in Rotterdam voornamelijk schippers opdrachten gaven.⁸⁰ De lonen waren vaak zo laag dat vele ambten slechts in een aanvulling van het inkomen voorzagen; houttelsters, stoelenzetsters en burgophaalsters konden niet leven van het salaris waarop zij volgens het register van 1749 waren ingeschaald. Ongeveer een zesde van de Goudse functionarissen stond dubbel geregistreerd en voerde dus meer dan één ambt tegelijkertijd uit.⁸¹

77. SAMH, OAG inv.nr. 106, 1-7-1675.

78. Manneke, 'Vrouwenarbeid', 204-207.

79. Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet*, 36; SAMH, OAG inv.nr. 106, 1-7-1675; OAG inv.nrs. 440, 444.

80. Manneke, 'Vrouwenarbeid', 203.

81. SAMH, OAG inv.nr. 440.

Het salaris van de lagere functionarissen bleef soms decennialang hetzelfde. De Goudse turfjonsters verdienden sinds 1649 drie duiten per ton. Daarnaast kregen de tonsters tot ver in de achttiende eeuw van opdrachtgevers of burgers nog enkele kluiten turf, fooi en drinkgeld. Maar dat werd in 1787 (wederom) door het stadsbestuur verboden.⁸² De Rotterdamse overheid trad vanaf de zeventiende eeuw streng op tegen het aannemen van fooien, smeergeld en extraatjes, vooral omdat turfjonsters die kregen in ruil voor een valse opgave aan de belasting.⁸³ Verzoeken om loonsverhoging werden vaak afgewezen. Toen de Goudse turfjonsters beter beloond wilden worden omdat de overheid hun extraatjes had afgenomen, redeneerden de stadsbestuurders dat het tonsterloon echt voldoende was om van te leven. Op een zomerse dag kon 600 ton worden gelost waarvoor de pottenbakkers 6 gulden betaalden en elke tonster 25 stuivers ontving.⁸⁴ Uit de nalatenschap van de Rotterdamse turfjonster Grietje van der Does blijkt dat zij eenvoudig leefde, maar dat zij beslist niet armlastig was. Naast haar huisraad en kleding liet zij bijna 115 gulden na en haar spullen en huis tonen aan dat zij netjes gekleed liep en klein, maar ‘redelijk’ woonde.⁸⁵ Waarschijnlijk kwamen de meeste turfjonsters net van hun inkomsten rond, maar was het bepaald geen vetpot.

Volgens het register van 1749 vielen de best betaalde vrouwen in categorieën die een regulier salaris van de overheid ontvingen.⁸⁶ Ten eerste waren dat natuurlijk de stadsvroedvrouwen. Zij vulden hun reguliere traktement, betaald door de overheid voor de hulp aan arme kraamvrouwen, aan met verloskundige hulp aan betalende klanten en verdienden daarmee in Gouda nog eens bedragen van 50 tot 100 gulden per jaar.⁸⁷ Ook financiële functies betaalden goed. De kaardhoudster en collectrice van het zakgeld – die vermoedelijk belast was met het toezicht op turfjonsters of zakkendragers en die hun toerbeurten bijhield – had een traktement van ongeveer 114 gulden per jaar. Het hoogst ingeschaald waren priseerstes en (een deel van de) inbrengsters in de Bank van Lening, met salarissen tussen 140 en 300 gulden per jaar. Toch behoorden inbrengsters niet tot de top van stadsfunctionarissen. Met uitzondering van één inbrengster ontbraken vrouwen in hogere categorieën, waarin uitsluitend mannen waren ingeschaald: bidders (nodigers ter begravenis), vleesverkopers, bodes, voerlieden en de organist (200-300 gulden); de stadsdrukker, de drilmeester, verscheidene commissarissen (300-400 gulden); schippers, grafgravers, bodes, de preceptor van de Latijnse school,

82. SAMH, OAG inv.nr. 218, 11-12-1787.

83. Manneke, ‘Vrouwenarbeid’, 208.

84. SAMH, OAG inv.nr. 133, 1788; SAMH, OAG inv.nr. 274, 3-12-1793 en 12-2-1796.

85. Manneke, ‘Vrouwenarbeid’, 210.

86. Zie voor het navolgende overzicht van traktementen en emolumenten SAMH, OAG inv. nr. 440.

87. Gaemers, ‘Stadsvroedvrouwen’, 1756-1806’.

de klerk van de secretaris, de waagmeester (400-500 gulden); schippers, de havenmeester, verscheidene secretarissen en de rector van de Latijnse school (>500 gulden).

Vrouwen kregen vooral de minder betaalde banen, ook in sectoren waarin het meeste werd verdiend. Inbrengrsters van de Bank van Lening behoorden tot de best betaalde vrouwen. Ze moesten kunnen lezen en rekenen en behoorden tot de middelhoge regionen van de stedelijke bevolking. In Leiden werden ze dan ook omschreven als 'gegoede burgeressen'.⁸⁸ Toch verdienden ze minder dan hun mannelijke collega's in de Bank, die als secretaris, boekhouder en kassier bedragen kregen tussen de 267 (secretaris) en 820 gulden (kassier). Bovendien verschilde hun relatie tot de werkgever. De inbrengrsters werkten vaak aan huis en fungeerden als intermediair tussen klant en bank. In Rotterdam en Gouda verleenden inbrengrsters zelf na taxatie voorschotten aan klanten, waarschijnlijk uit eigen kapitaal. Zowel in Leiden als Gouda kregen inbrengrsters betaald per ingebracht pand, wat de verschillen in verdiensten verklaart.

Dat inbrengrsters minder verdienden dan het overige, mannelijke personeel is illustratief voor de arbeidsdeling naar sekse in de sector. Vrouwen waren vooral te vinden in de lagere regionen van de publieke diensten. In de eerste plaats was de toegang van vrouwen tot de regulier betaalde banen beperkter dan voor mannen. De meerderheid van de vrouwen verrichtte diensten waarvoor zij geen reguliere salarissen ontvingen, maar waarvoor zij ofwel voor een gering bedrag aan emolumenten kregen ofwel direct door klanten werden betaald. Gezien de lage beloningen betrof het werk in de publieke dienstensector voor veel vrouwen vooral additionele werkgelegenheid en werden de werkzaamheden gecombineerd met andere betaalde activiteiten. Het was niet voor niets dat vele vrouwelijke functionarissen meer dan één ambt of dienst uitvoerden. Ten slotte werden sommige vrouwen weliswaar op reguliere basis en voor hoge beloningen door de overheid aangenomen voor publieke taken, maar zij verwierven zelden toegang tot de hogere regionen. Natuurlijk waren er uitzonderingen, zoals de bidster die in het achttiende-eeuwse Gouda 400 gulden verdiende of de vrouwelijke functionaris die in 1800 in Rotterdam 800 gulden kreeg voor 'zeetijdingen'.⁸⁹ Dat neemt niet weg dat er bij de beloning in de publieke sector over het algemeen sprake was van sekseongelijkheid: vrouwen werden veelvuldig in vele sectoren aangesteld, maar categorisch in de lagere sectoren met minder verdiensten dan mannen.

88. Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet*, 34-35; SAMH, OAG inv.nr.5056 nr.33; RAL, SAI inv.nr. 985, 18-2-1727.

89. OAG inv.nr. 5038; OSA Rotterdam, inv.nr. 3335, fol. 276-277.

Conclusies

In dit artikel vroegen wij ons af of de groei van publieke diensten en de uitbreiding van het ambtelijke apparaat in vroegmoderne Hollandse steden de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen heeft vergroot of juist resulteerde in professionele uitsluiting van vrouwen. In andere West-Europese landen constateerden historici namelijk dat vrouwen in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw door het ontstaan van professionele beroepsgroepen werden buitengesloten van overheidsfuncties. Wij wilden niet alleen weten of professionalisering in deze beperkte zin van invloed is geweest op de mogelijkheden van vrouwen, maar ook wat de effecten van de bureaucrativering, zoals omschreven door Max Weber, op de participatie van vrouwen in openbare dienst zijn geweest. Zijn kenmerken van bureaucrativering vonden wij voor vergelijkingen op lange termijn zeer bruikbaar. Een strikte definitie van overheidsambtenaar bleek voor ons onderzoek naar het vroegmoderne ambtelijke apparaat problematisch. Wij hebben daarom alle ambten opgenomen die volgens de vroegmoderne stadsbesturen tot stedelijke ambten en bedieningen hoorden.

Vanaf de zestiende en zeventiende eeuw groeide het aantal publieke diensten onder verantwoordelijkheid van de overheid in de door ons onderzochte steden (Rotterdam, Leiden en Gouda) sterk. Die ontwikkeling ging gepaard met een zekere bureaucrativering van het overheidsapparaat: het aantal functies groeide, de differentiatie en de hiërarchisering van ambten nam toe, er kwamen formele regels en procedures en functionering werd steeds meer schriftelijk vastgelegd. Het betrof vooral bureaucrativering in brede zin. Er was slechts beperkt sprake van het ontstaan van professionele beroepsgroepen.

Die ontwikkelingen waren niet negatief voor de arbeidsmogelijkheden van vrouwen: met de groei van publieke diensten en de toegenomen specialisering en differentiatie namen de mogelijkheden voor hen juist toe. Door de uitbreiding van de sociale, medische en maatschappelijke zorg ontstonden er tussen 1500 en 1800 nieuwe beroepen in het bestuursapparaat waarin ook vrouwen werkzaam waren. De bloeiende Republiek zorgde daarnaast voor een sterke toename van functies in de bestuurssectoren publieke werken, handel en transport. De stedelijke groei betekende dat het aanbod van ambtelijk werk voor vrouwen toenam en gedifferentieerder werd, maar die ontwikkeling bracht ook verdergaande specialisering tussen mannen en vrouwen met zich mee. Waar mannen vooral werk vonden in de transportsector, werden vrouwen aangesteld in handels- en marktfuncties. De seksespecifieke verdeling was blijkbaar algemeen, want we zagen overeenkomstige arbeidsverdelingen in Rotterdam, Leiden en Gouda.

In andere opzichten werd de toegang van vrouwen tot publieke functies eveneens niet kleiner. Tijdens heel de vroegmoderne periode bestond er een

ongeschreven weduwenrecht: echtgenotes namen het werk van hun man over na zijn overlijden. Het lag in de lijn der verwachting dat bureaucrativering de oude familienetwerken doorkruiste waardoor vrouwen de toegang tot deze beroepen verloren, maar daarvoor hebben we geen bewijzen kunnen vinden.

Ook de professionalisering van beroepen in de betekenis van het stellen van striktere opleidingseisen had geen nadelige gevolgen voor vrouwelijke functionarissen. Deze vorm van professionalisering deed zich maar beperkt voor, en dan vooral in bestuurlijke en juridische ambten, en daarvan waren vrouwen altijd al uitgesloten. Een uitzondering vormden de vroedvrouwen. In hun vak vond wel professionalisering plaats, maar in hun geval bleek professionalisering niet nadelig te zijn. De mogelijkheden voor vrouwen groeiden en hun salaris nam in de loop van de periode aanzienlijk toe.

De reden dat vrouwen in de Hollandse steden tot ver in de achttiende eeuw niet werden buitengesloten van stedelijke diensten had dus vooral te maken met de aard van hun werk. Vrouwen waren vooral werkzaam in lage functies die voor een deel betaald werden door particuliere opdrachtgevers. Zij hadden daarnaast vrijwel nooit toegang tot de hogere functies waarin het personeel te maken kreeg met striktere beroepseisen. Met andere woorden, in de beroepen waarin vrouwen werkzaam waren, vond nauwelijks professionalisering in strikte zin plaats en dus was er van uitsluiting onder invloed van beroepsprofessionalisering geen sprake. Tenslotte speelde de verdringing van vrouwen amper een rol, omdat stedelijke functies al in vroegere periodes sterk naar sekse werden verdeeld.

Een vraag die veel moeilijker te beantwoorden is: week Holland af van andere West-Europese geürbaniseerde gebieden? In onderzoeken naar Duitsland, Engeland en Frankrijk wordt immers geconcludeerd dat professionalisering en verdergaande reglementering wel degelijk leidden tot uitsluiting van vrouwen. Om te beginnen moet worden vastgesteld dat historici die onderzoek deden in het buitenland doorgaans niet systematisch aangeven uit welke beroepen vrouwen precies (zouden) zijn verdwenen. Bovendien wordt beroepsprofessionalisering zelden bekeken in context van het bredere proces van bureaucrativering en dat maakt een vergelijking lastig. Er is wel een aantal opmerkelijk verschillen te constateren tussen de situatie in steden in Holland en de (redelijk goed gedocumenteerde) situatie in Duitse steden. In de Republiek waren vrouwen in de achttiende eeuw nog wel werkzaam als zelfstandige stadsvroedvrouwen met een aanzienlijke status, als priestersters en inbrengsters in de Bank van Lening, en in lage ambten zoals portierster, brugophaalster, schikster in de Waag, draagsters of meetsters. In Duitse steden zouden vrouwen uit dit soort functies zijn verdwenen. Wiesner constateerde dat hogere opleidingseisen vrouwen uitsloten van ambten die zij gezamenlijk met hun man uitvoerden. Of deze ontwikkeling werkelijk opging voor alle lage ambten is niet duidelijk, maar volgens Wiesner gold dat in ieder geval voor een aantal functies dat in Nederland wel voor vrouwen toeganke-

lijk bleef. Evenmin wordt duidelijk op welke manier professionalisering zich voltrok binnen dergelijke beroepen – het gaat immers om beroepen die niet allemaal als ‘geschoold’ kunnen worden bestempeld of waarvoor strikte toelatings- en opleidingseisen zijn te verwachten.

Er zal onderzoek moeten worden verricht op beroepsniveau om uitsluiting te geven over de vraag of de uitsluiting van vrouwen uit (lage) ambten in de ons omringende landen inderdaad zo algemeen was als in de literatuur wordt verondersteld. Daarbij moeten niet alleen brede definities van publieke diensten worden gehanteerd, maar zal ook een breed scala aan bronnen moeten worden gebruikt. Uit ons onderzoek werd duidelijk dat stadsrekeningen onvoldoende zijn om een volledig inzicht te krijgen in de ontwikkeling van stedelijke ambten. Voor een beter begrip van vroegmoderne publieke ambten en diensten lijkt het ons noodzakelijk dat ook ambtenboeken, eedboeken en andere stadsregisters worden gebruikt. Dan blijkt al snel dat vele dienaars van de stad niet zo gemakkelijk zijn te vangen in ‘moderne’ categorieën van overheidsfunctionarissen.

Over de auteurs

Ariadne Schmidt (1972) werkt als postdoc/projectleider op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) aan het onderzoeksproject ‘Vrouwenarbeid in de Noordelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd, ca. 1550-1815’ www.iisg.nl/research/womenswork.php (31 oktober 2007). Zij promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001). Zij is lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*.

E-mail: asc@iisg.nl

Manon van der Heijden (1966) werkt als universitair docent aan de Universiteit Leiden en is projectleider van het VIDI-project ‘Civil Services and Urban Communities, 1500-1800’ www.let.leidenuniv.nl/history/csuc (31 oktober 2007). Zij is lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* en lid van de Advisory Board van *Crime, History & Societies*.

E-mail: m.p.c.van.der.heijden@let.leidenuniv.nl